УДК [374.151(=411.16)](044)

Марина Дубик
(Київ)

ВІДОБРАЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ ВИЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЄВРЕЇВ У ЛИСТУВАННІ ЖЕРТВ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ З УНФ «ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ І ПРИМИРЕННЯ»

У статті проаналізовано стратегії виживання осіб єврейської національності в окупованій Україні та в таборах Третього райху, зафіксовані у документах УНФ.

Ключові слова: *Друга світова війна, нацистська окупація, гетто, стратегії виживання, концтабір, інтерпретація подій у спогадах.*

Основною характеристикою перебування осіб єврейської національності на окупованій території України можна вважати найвищий рівень небезпеки, пов'язаний з особливостями здійснення Голокосту на східних землях, і тому вибір стратегій виживання був вкрай обмеженим.

Слід зазначити, що рівень небезпеки був різним в залежності від місцезнаходження особи та часу — від найвищого в місцях масових розстрілів, які проводилися на окупованій німцями території на початку та наприкінці окупації, коли ліквідовувалися гетто, до відносно низького в період функціонування гетто, особливо для працездатних осіб. За даними А. Круглова, 70% загиблих на території України євреїв були знищені через розстріл, 22–23% отруєні газом, 5% (переважно у румунській зоні окупації) померли в гетто через голод та хвороби, загальна цифра жертв складає понад 1,5 млн. осіб єврейської національності. За часом близько третини загинуло в 1941 році (518 тис.), половину від загальної кількості жертв було знищено упродовж 1942 року (778 тис.), на 1943 рік припадає 150 тис. жертв та на 1944 — 110 тис., останні два показники переважно характеризують процес ліквідації гетто в західних областях України[1].

Якщо розглядати поняття «стратегія виживання» так, як воно інтерпретується у психофізіології, тобто як варіативність стратегій поведінки живої істоти у ситуації стресу: «бій», «біжи» та «замри» (дві активні: спротив або втеча, та пасивну — покірність долі), то можна зазначити, що перша та третя стратегії означали для євреїв смерть, моментальну чи розтягнуту в часі, тобто були неприйнятними у якості стратегії вижи-

вання в тих умовах. На відміну від українського населення окупованої території, для яких спектр можливих сценаріїв був доволі широким, єдиною стратегією виживання осіб єврейської національності на окупованій території була стратегія втечі, яку важко було реалізувати без допомоги інших.

У даній статті зроблено спробу представити стратегії виживання осіб єврейської національності на матеріалі документів Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення». Основну частину документації УНФ після ліквідації установи було передано на зберігання до Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд 5250), нажаль, з обмеженим доступом для дослідників: особисті справи заявників, які містять заяви та копії підтверджуючих документів, документацію щодо компенсаційних виплат. На відміну від них, листування громадян з УНФ мало тимчасовий термін зберігання (5 років), тому не підлягало збереженню в архіві. На прохання істориків воно було передане до Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», виокремлене в окрему колекцію та є доступним для використання.

Якщо порівнювати ці два великі комплекси документів щодо відображення історії нацистських переслідувань на окупованій території, то можна одразу зазначити, що листування є більш придатним для аналізу цієї теми. В архіві зберігаються персональні дані постраждалих, документи щодо здійснення виплат, довідки з архівів, які підтверджують факт перебування в гетто чи таборі, іноді зустрічаються копії документів, переважно з концтаборів Третього райху, але майже немає свідчень самих постраждалих про пережите ними. Претенденти на виплати не мали стимулу надавати детальний опис перипетій власної долі — головним обов'язком було надати архівну довідку з підтвердженням перебування у гетто чи таборі. З іншого боку, ті, хто не мав таких документів, вимушені були писати до УНФ, архівів, Міжнародної служби пошуку в Арользені, щоб отримати підтверджуючі документи, і детально описували те, що з ними трапилося. Тому, щодо заявленої теми, листування з УНФ здається більш змістовним. Колекція листування з УНФ складається з 1202 справ 1997–2003 років (загальна кількість звернень складає 70–80 тис., з них не менш 10 тис. таких, що мають історичну цінність), нажаль, опрацювання документів йде дуже повільно в силу різних причин, і тому на даному етапі комплексний аналіз цих документів є неможливим. Тим не менш, вже на даній стадії опрацювання можна виокремити багато тематичних напрямів, на висвітлення яких ці документи можуть вплинути безпосереднім чином. Одним з таких напрямів є, в силу відображення індивідуальних досвідів часів Другої світової війни, доля осіб єврейської національності часів окупації.

Нажаль, поки що у листуванні не знайдено свідчень порятунку з таборів Третього райху, хоча такі випадки теж були. За документацією УНФ, яка зберігається в ЦДАВО України, кілька людей пройшли навіть через концтабори і якимось дивом вижили тоді, і серед таких людей колишній в'язень Маутгаузена Михайло Рибчинський, доля якого є взагалі унікальною[2].

Одним із способів виживання євреїв на окупованій території України було врятування іншими людьми. Так, Галину К., якій було лише два роки, спас від розстрілу її брат, який втік разом з дівчинкою: «Я єдина уцілівша дитиною в 1941 р. при розстрілі моєї сім'ї, в склад якої входили батьки та 8 дітей. Це сталося в серпні 1941 р. в м. Фастові на Казнівці, біля 7 школи, де тепер стоїть обеліск в честь загиблих.

Хіба може бути ще більше страждання, чим залишитись в 2 роки круглою сиротою, без батьків, рідних, даху над головою, засобів до існування.

Моєму старшому братові із 8 дітей — Аркадію вдалось чудом втекти зі мною на руках з місця розстрілу. До темряви він переховувався зі мною в сараї на вул. Першого травня, господарка якого — бухгалтерша змішторгу, заставши нас з братом, побігла за поліцаями, але нам вдалось втекти в яр за костьолом, а звідти до річки Унави, де брат залишив мене в рибаків, а сам переховувався в виритій ним траншеї, а з настанням морозів, простудився, захворів запаленням легенів і помер в січні 1942 року, не здавшись ворогові.

Молодша сестра моєї спасительки, 15-річна […] принесла мене від рибаків до старшої сестри […], яка дала мені своє прізвище та нове ім'я — Галя, так як я себе називала «Боня» — Броня.

З того часу і до визволення м. Фастова і Фастівського району Радянськими військами, моя спасителька ризикувала своїм життям та своїх близьких, переховуючи мене в селах Фастівського району, в лісах, де були партизанські загони»[3].

На цьому прикладі добре видно, що реалізація стратегій виживання в екстремальних умовах окупації була деформованою соціальними ролями осіб, інстинкт самозбереження спрацьовував далеко не завжди. Люди ризикували заради інших, не зважаючи на смертельну небезпеку, залишалися людяними не зважаючи на обставини. Важливу роль у даному випадку відіграють оточуючі, дитина є жертвою обставин і виживає лише завдяки допомозі інших.

Інша історія показує, як смерть буквально ходила поряд з приреченими. Раїса Ц., 1925 р.н., так описує пережите: «Народилася в м. Тростянці Вінницької обл., проживала там до початку Великої Вітчизняної війни, навчалась в Тростянецькій школі і закінчила до війни 9 клас цієї школи.

З початком окупації (десь липень 1941 р.) всі євреї були депортовані спочатку до с. Ладижин Тростянецького р-ну, де буквально за 2–3 дні до нашого пригону всі євреї Ладижина були розстріляні. Всі! В кінці 1941 р. нас з Ладижина погнали до с. Печери, Тульчинського р-ну, де був створений табір смерті «Печера».

Після кількох спроб втечі, восени 1942 р. мені все таки вдалось з табору смерті втекти до с. Ст[ара] Ободівка, Ободівського р-ну (на той час) Він[ницької] обл., де була затримана в концтаборі і в березні 1944 р. дочекалась звільнення.

Цілком зрозуміло, що ніяких довідок нам не видавали, ніхто нас не реєстрував — голод, холод, неймовірні знущання і розстріли — ось і всі «документи» того часу.

З 10 жителів — євреїв Тростянця, хто побував в таборах і гетто, в живих залишився тільки 1… Вдумайтесь: 1 із 10…»[4].

Тут ми бачимо активну позицію приреченої на смерть — кілька спроб втечі, нарешті вдала спроба, жага до життя.

Найбільш вразливими у сенсі неотримання виплат стали ті, хто упродовж усієї окупації ховався від окупантів. Якщо в гетто Трансністрії проводилася реєстрація в'язнів, і в 90-ті роки на підставі цієї реєстрації багатьом вдалося отримати підтверджуючу довідку, то для тих, хто переховувався і не був ніде зареєстрований, було майже неможливо отримати компенсаційну виплату, хоча всі вони жили упродовж окупації під страхом смерті.

Дивовижну історію свого врятування описала в своєму листі Дзюня Мойсеївна Ш., 1923 р.н., у якої теж були проблеми з підтвердженням свого перебування в гетто і якій вдалося зробити це лише через рішення суду: «Під час німецько-фашистської окупації Галичини я разом з моїми батьками і молодшим братом, 1927 р. народження проживали в м. Бориславі Львівської обл. Під час єврейського погрому, що відбувся 3 липня 1941 р., мого молодшого брата схопили і розстріляли фашисти. Через декілька днів після розстрілу брата фашисти схопили мене, мого батька […] Мойсея Борисовича, мою матір […] Регіну Давидівну і насильно під страхом смерті, загнали нас в єврейське гетто, що знаходилось в м. Бориславі по вул. С. Бандери, в приміщені бувшої фабрики нетканих матеріалів. Мене помістили в камеру, окремо від батьків, яких я вже більше не побачила. Пізніше я довідалась, що моїх батька та матір фашисти вивезли за місто і разом з іншими євреями розстріляли поблизу Бориславського м'ясокомбінату.

Сама я залишалась в цьому гетто, постійно перебувала у ньому до кінця листопада 1941 року.

Весь цей час я працювала на різних роботах, в жахливих умовах голоду, знущань та виснажливої примусової праці. Нас виганяли під

конвоєм кожний день голодних, роздітих працювати на вулиці міста, ремонтували тротуари, укладали важкі плити. Ця робота була мені не під силу, я часто падала обезсилена від голоду. Так продовжувалось день за днем, я втрачала сили і надію на те, що залишусь живою.

Тільки в кінці листопада, або грудня (точної дати не пам'ятаю), за допомогою охоронця гетто єврейської національності на прізвище Ратнер та молодого хлопця у формі українського поліцая, я була таємно випущена з гетто. Пізно вночі цей хлопець у формі провів мене бічними вулицями міста до будинку № 41 по вул. Трускавецькій (бувша Коцюбинського) де проживав мій шкільний товариш, а пізніше мій чоловік […] Мирослав Миколайович, який і організував мою втечу з цього фашистського гетто.

З цього дня і аж до серпня 1944 р., коли під натиском радянської армії фашисти залишили м. Борислав, я постійно переховувалась у криївці, яка була влаштована під підлогою веранди цього будинку. В цій криївці не можна було ні стояти, ні сидіти, а тільки лежати як у могилі. Вийти з цього укриття я могла тільки пізно вночі, і то не кожен день, бо під час погромів фашисти з собаками робили обшуки, шукаючи євреїв. Я виходила тільки щоб поїсти і пройтись по хаті, тому що від постійного лежання боліли кості, що і відчула у старшому віці, пережила декілька переломів ніг і рук, зараз хворію, пересуваюсь тільки в помешканні за допомогою палички.

Так завдяки добрим людям-українцям мені вдалось вижити в жахливих умовах окупації і геноциду єврейського народу»[5].

У цій розповіді ми бачимо цілий спектр стресових ситуацій для авторки: це і втрата рідних, і важка непосильна праця, і щоденне очікування смерті, і несподіване врятування, і щоденна загроза смерті упродовж періоду переховування, і фізичні страждання, і кохання. Кілька рядків тексту, а в них вмістилося майже чотири роки приреченості, страху, надій. Жага до життя надихала людей робити неймовірні вчинки, витримувати нелюдські навантаження та моральний й фізичний біль.

Таким чином, на вищенаведених прикладах індивідуальних доль осіб єврейської національності, які стали жертвами нацистських переслідувань під час Другої світової війни, можна стверджувати, що реалізація стратегій виживання для них в тих умовах була вкрай обмеженою, майже неможливою. Поодинокі випадки дивовижного врятування тільки підкреслюють характер тотального знищення євреїв на окупованій території України, яке мало лише особливості втілення у різних регіонах, а на загал призвело до загибелі 1,5 млн людей лише через національну ознаку.

[1] *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред.: И.М. Левитас. — К., 2000. — С. 204.

[2] Детальніше див. Українські в'язні концтабору Маутгаузен: свідчення тих, хто вижив / Упорядкування Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. — С. 257–264.

[3] Колекція листування громадян з УНФ «Взаєморозуміння і примирення» (Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»), справа 32-1998. — Вх. № 08/5558-98, 8.07.1998.

[4] Там само. — Справа 23-1997, № 04/2619.

[5] Там само. — Справа 25-2000.

В статье проанализированы стратегии выживания лиц еврейской национальности в оккупированной Украине и в лагерях Третьего рейха, зафиксированные в документах УНФ.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, нацистская оккупация, гетто, стратегии выживания, концлагерь, интерпретация событий в воспоминаниях*

This article examines the survival strategies of the persons of Jewish origin in occupied Ukraine and camps of the Third Reich, recorded in the documents Ukrainian National Fund.

Keywords: *World War II, Nazi occupation, ghetto, survival strategies, concentration camp, interpretation of the events in memoirs*